

A sunset scene over the ocean with a bright sun low on the horizon, casting a warm glow across the sky and reflecting on the water. The sky transitions from a deep blue at the top to a soft orange and pink near the horizon. The water is dark blue with gentle waves.

Ғылыми жоба

Тақырыбы:

Қиііз үй

Мақсатым:

- Халқымыздың ежелден келе жатқан баспанасы - киіз үй жайлы мәлімет беру. Оның құрылысымен таныстыру.

Міндетім:

- Оқушыларға киіз үй , оның құрылысы,тігілуі , пайдасы жайлы түсінік қалыптастыру. Киіз үй туралы мәліметтер жинау.

Зерттеу объектісі

■ Киіз үй

Кіріспе

- Дәстүрлі қазақ көшпелі қоғамының материалдық мәдениет саласындағы үлкен бір жетістігі - киіз үй.

Жобаны негіздеу:

Көркем әдебиеттерден, оқулықтардан
мәліметтерді жинақтап,
халқымыздың ұғымына сай
қорытынды шығару.

Болжау:

Осы зерттеу жұмысы
нәтижелі орындалса, жас
ұрпақ санасына киіз үй
туралы мәдени мұра
жандандыру.

Киіз үйдің тарихы

- Бүгінгі таңда киіз үйдің 2 мың жылдан астам тарихы бар екенін ғалымдар дәлелдеп отыр.
- Көшпелі сақтар бұдан 2 жарым - 3 мың жыл бұрын өмір сүргендігі белгілі. Сақтарда үлкен арбаның үстіне орнатқан киіз жамылғылы, жиналмалы шошақ үйлері болған. Б.з.д. I мыңжылдықтың соңында ғұндар мен үйсіндерде уықты, шаңырақты, киізбен жабылған үйдің болғандығы дәлелденіп отыр. Ғұламалар айтып кеткендей, осы киіз үйден осы қазақ халқының аспан әлеміне, есептеу жүйесіне, экономикалық біліктігі, мәдениет пен өнердегі талғамы-жалпы өмір тәжірибесіндегі іске бейімділігі аңғарылады. Ал XII-XIII ғасырлардағы мемлекеттердің Алтын орда, Ақ орда, Көк орда деп аталуының өзі осы киіз үйге байланысты екенін Ш. Уәлиханов айтқан. Тағы бір ерекше айта кетерлік жай: біздің киіз үйіміз тек баспана ғана емес, ол сәулет, құрылыс, сурет, қолөнер сияқты бірнеше өнердің басын құрайтын ғажайып туынды десек те болады. Басқа елдердегідей емес, бұл ағаш, киіз, ши, ішінара күмістен құрастырылады, әрі көшпелі құрылыс түріне жатады. Дала тұрғындарының тапқырлық шешімін осы тұрғыдан қарап бағалаған әлем ғылымы, мәдениеті мен өнерінің білімпаз сарапшылары дүниежүзілік, халықарлық этнографиялық көрмелерде қазақтың осы өнеріне әрқашан жоғары баға беріп отырған. 1861 жылы Алмас деген кісі Париждегі Дүниежүзілік этнографиялық көрмеге киіз үй апарып, еуропалықтарды таң қалдырып, бәйге алған. 1876 жылы Мейрам қажы Жанайдарұлы Петербургке, 1890 жылы Ибраһим Әділов Қазандағы көрмеге киіз үй апарып қазақ мәдениетін Еуропаға паш еткен. 1827 жылы Бөкей ордасының ханы Жәңгір Ресей патшасы I Николайға киіз үй сыйлап, патша ағзам оған өте риза болған. Майндағы Франкфурт қалаларындағы мұражайларда да қазақ киіз үйлері де бар.
- Қазақтың осындай байлығы мен сән-салтанатының куәсі болған киіз үйлер тәркілеу, соғыс, аштық, колхоздастыру сияқты жауыздық әрекет салдарынан құрып кетті. Сөйтіп, XX ғасырда қазақ мәдениетінің баға жетпес мұрасы - киіз үйдің құны мен маңызы төмендеді. Осы ғасырдың 90 жылдары қазақ мемлекетінің жеке шығуы ұлт мәдениетін, оның ішінде киіз үйдің қадірі мен орны өз дәрежесінде қайта дәріптелуі, оларға лайықты ас пен тойлардың өткізілуі және соған сәйкес ұлттық мәдениет рөлінің артуы киіз үйге деген көзқарасты айқындады. Той - думанда тігілген киіз үй сән-сәулетімен, өнер шеберлерімен, ұлттық дәулетімен, түрлі спорт жарыстарымен, дәрежеленетін болды. Ерекше атап айтар болсақ халықты таң қалдырған Торғай ордасы жұрттың әлі есінде. Алғаш рет Көкшедегі 1991 жылғы Абылай хан асында тігілген бұл орда басында 12 қанат, кейін 18 қанат болып көлемі ұлғайтылды. 1992 жылы қазақтардың Дүниежүзілік құрылтайында, 1993 жылы Есет батыр, Шақшақ Жәнібек батыр асында, 1995 жылы Абай тойында тігіліп, бірнеше жүлделі бәйгелерге ие болды. Бұл орда бір ауылдың емес, бүкіл қазақ елі мәдениетінің, өнерінің үлкен табысы деп бағаланды.

Киіз үй - мал баққан көшпелі халықтардың қысы - жазы отыратын, өте қолайлы және төзімді баспанасы. Ол тез құрылып, тез жиналады. Қыста жылы, ал жазда салқын болады. Көлеміне және сыртқы кейпіне қарай әр түрлі болып келеді.

КИЕЛІ КИІЗ ҮЙ

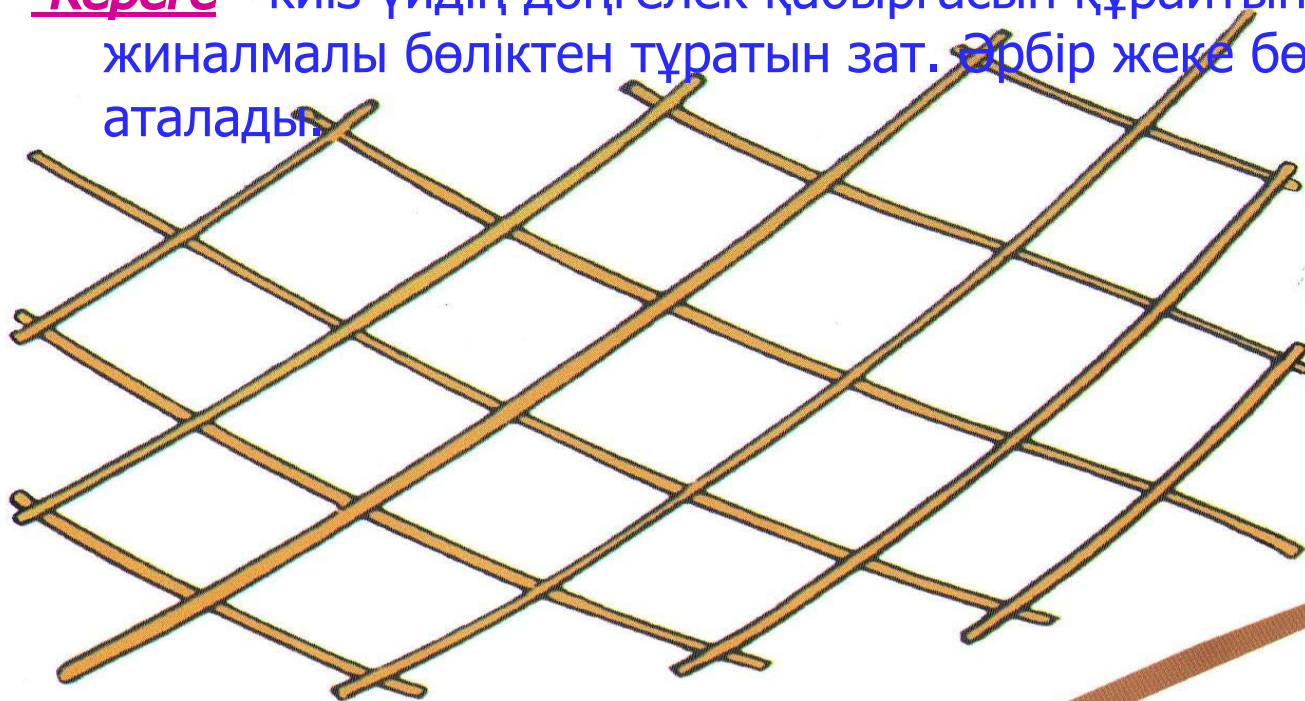
БЛАГОДАТНА ЮРТА

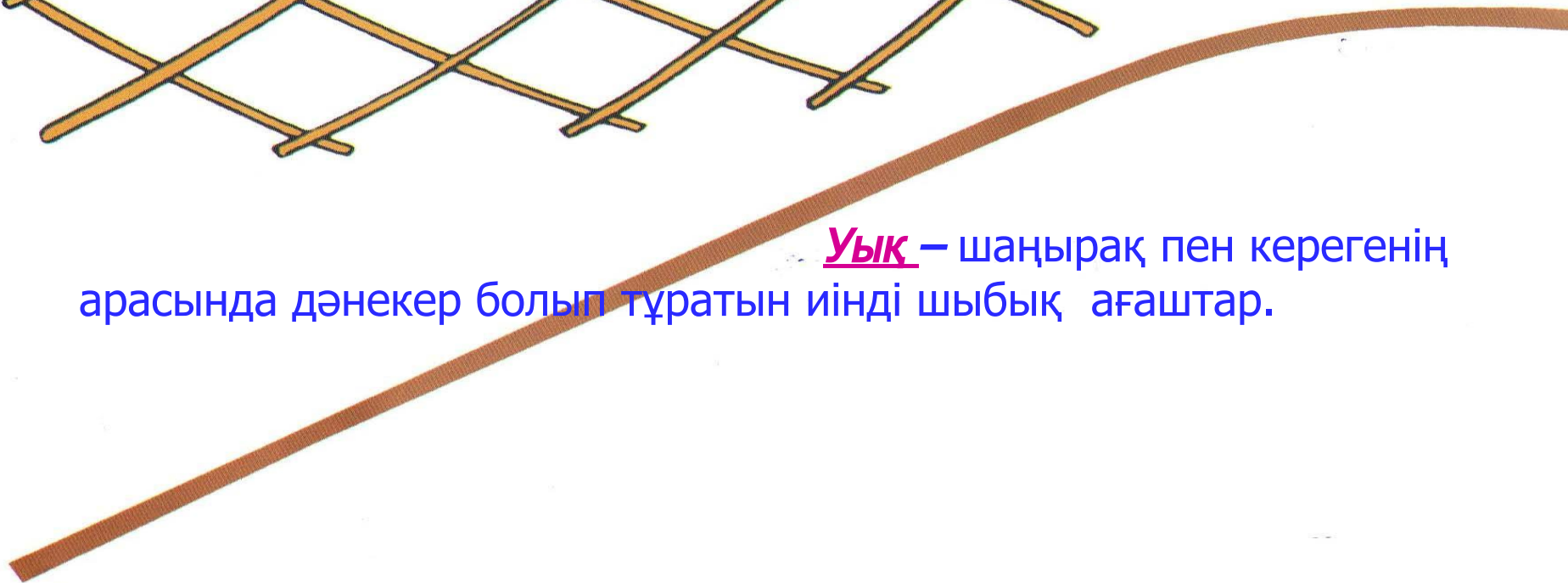
Киіз үй ағаш, киіз
бөліктерінен және
баушадан тұрады. Үйдің
ағаш саймандары 4
бөліктен: *кереге, уық,
шаңырақ және есіктен*
тұрады.

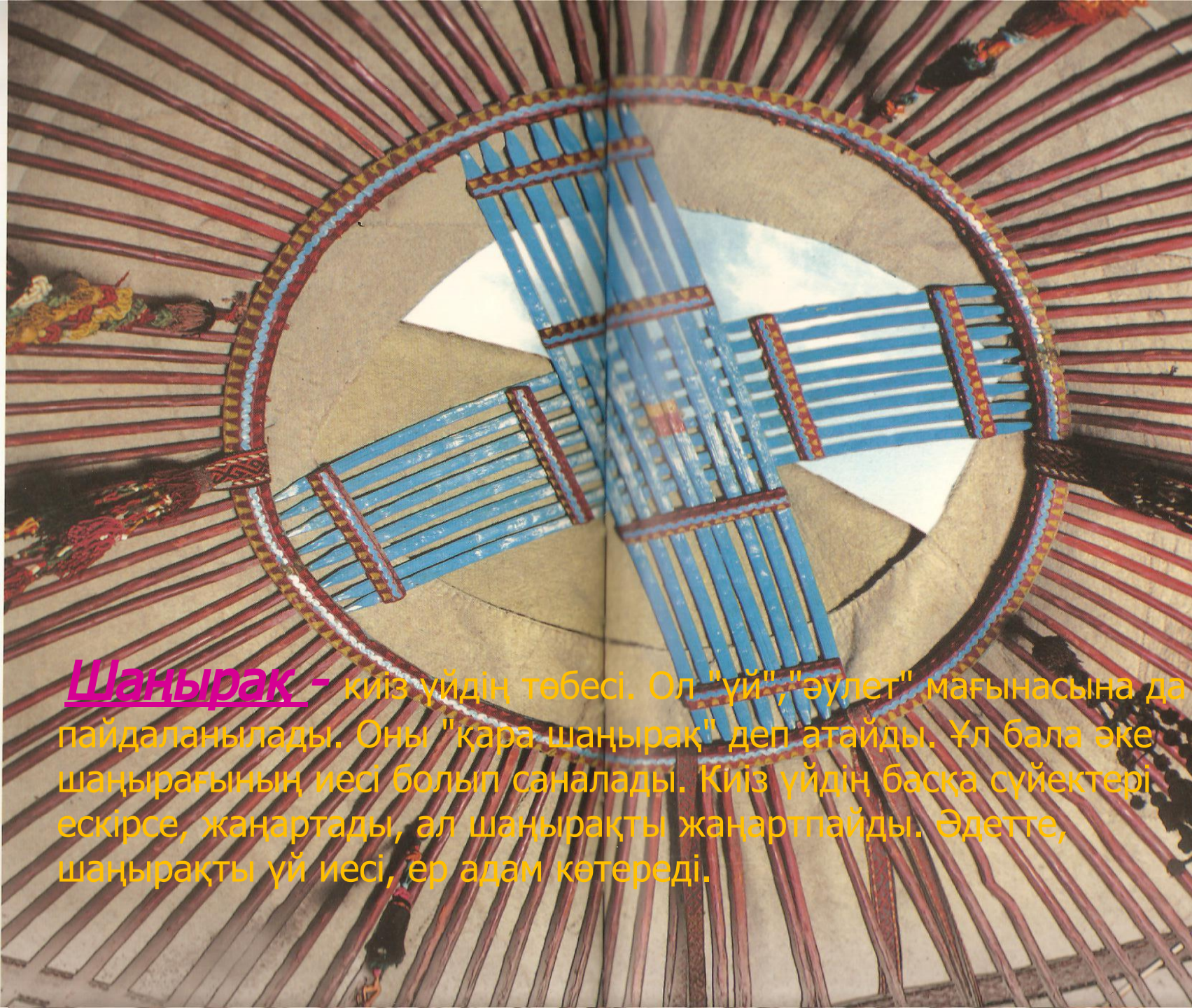

Керге - киіз үйдің дөңгелек қабырғасын құрайтын, бірнеше жиналмалы бөліктен тұратын зат. Әрбір жеке бөлігі - қанат деп аталады.

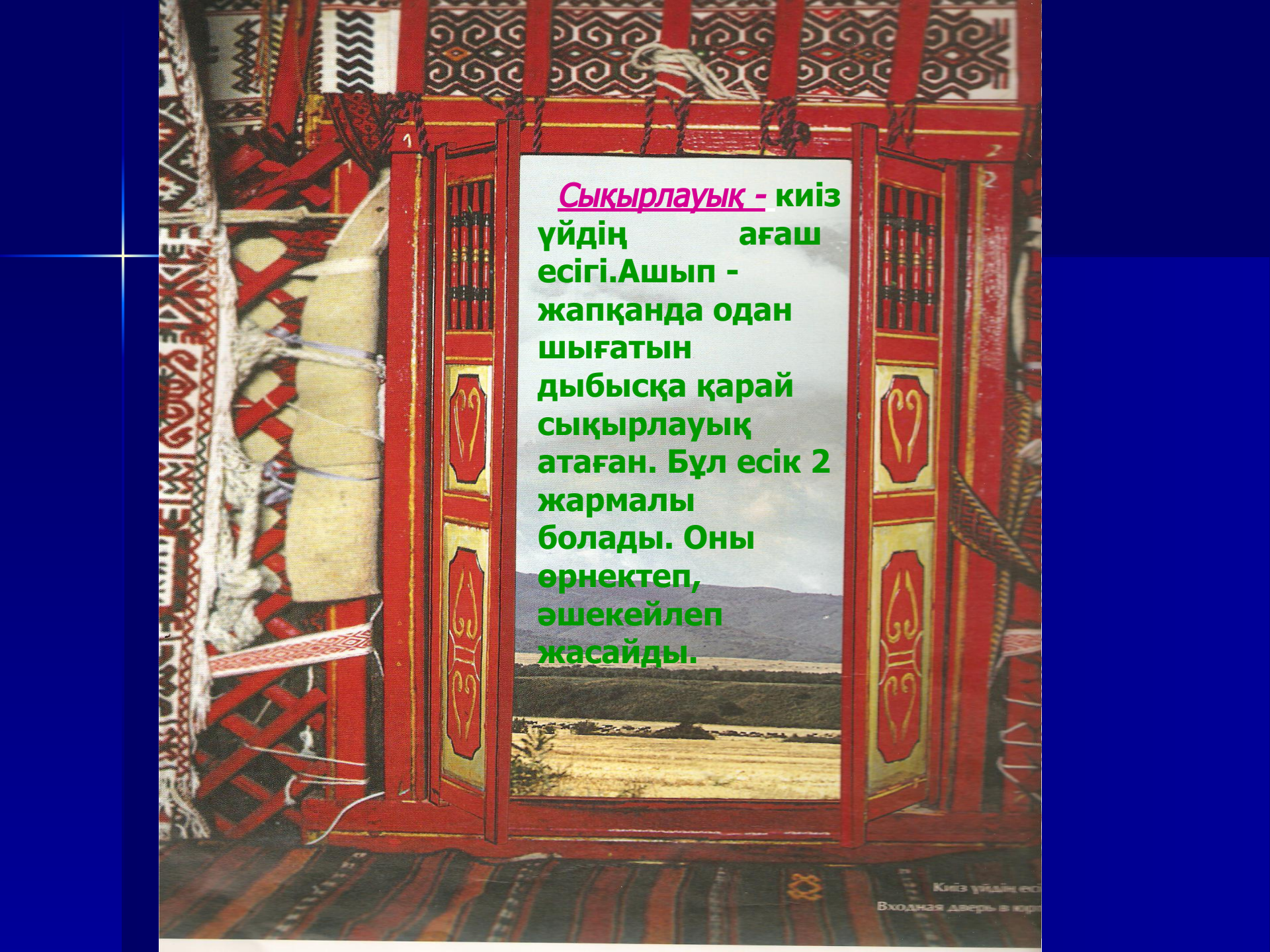

Уық – шаңырақ пен кергенің арасында дәнекер болып тұратын иінді шыбық ағаштар.

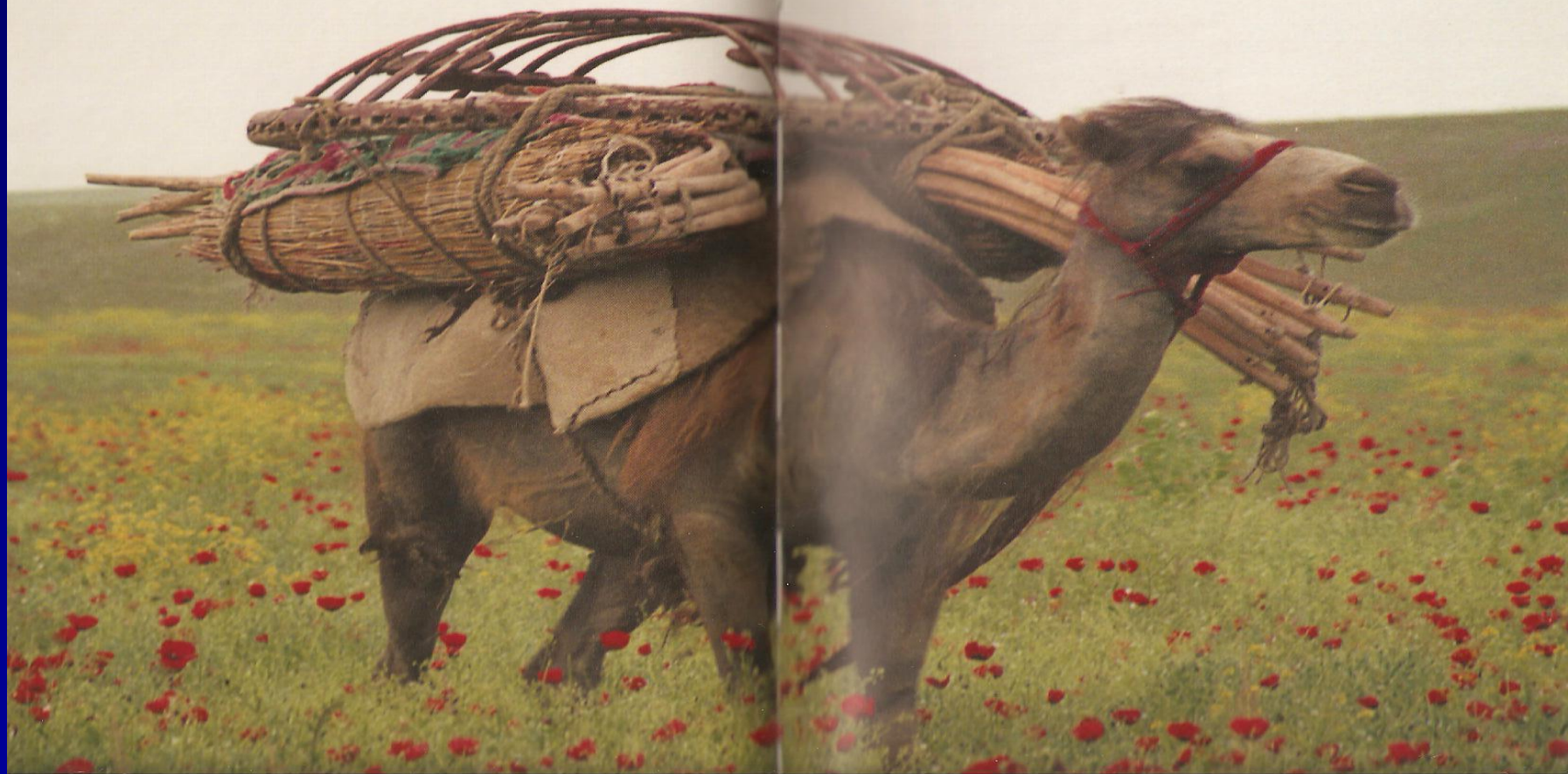

Шаңырақ - киіз үйдің төбесі. Ол "үй", "әулет" мағынасына да пайдаланылады. Оны "қара шаңырақ" деп атайды. Ұл бала әке шаңырағының иесі болып саналады. Киіз үйдің басқа сүйектері ескірсе, жаңартады, ал шаңырақты жаңартпайды. Әдетте, шаңырақты үй иесі, ер адам көтереді.

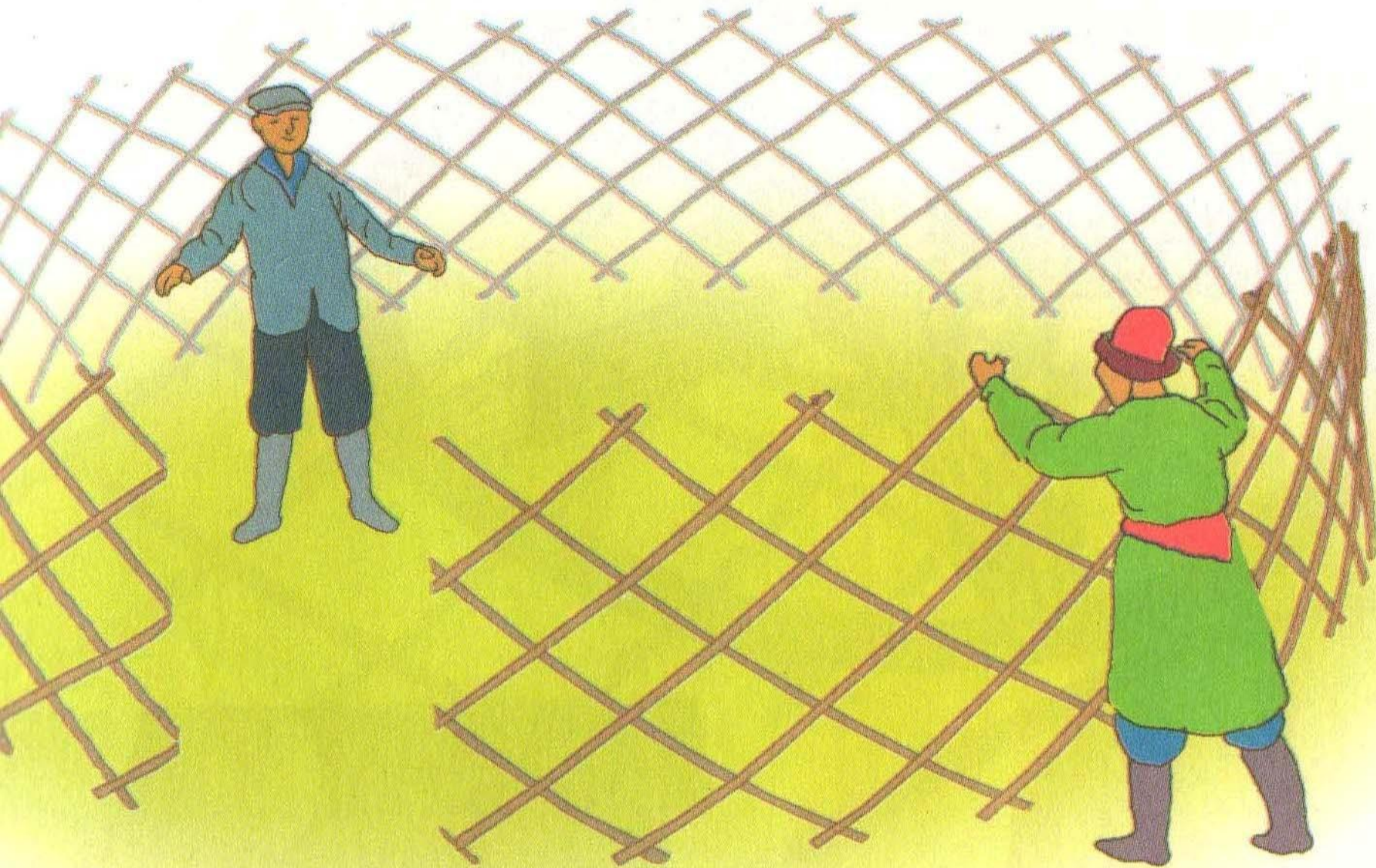
Сықырлауық - киіз
үйдің ағаш
есігі. Ашып -
жапқанда одан
шығатын
дыбысқа қарай
сықырлауық
атаған. Бұл есік 2
жармалы
болады. Оны
өрнектеп,
әшекейлеп
жасайды.

Киіз үйді тігу
және жығу.

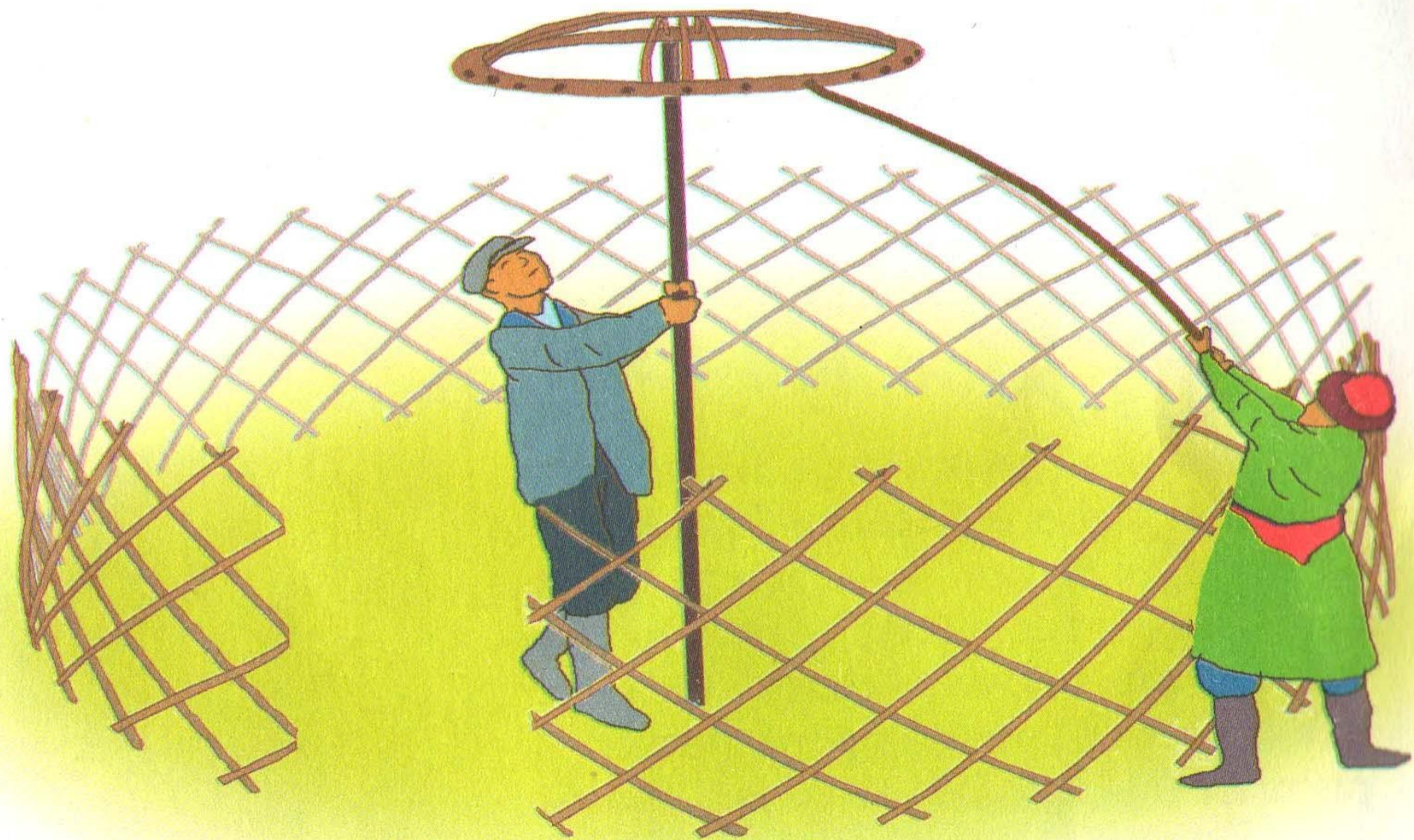

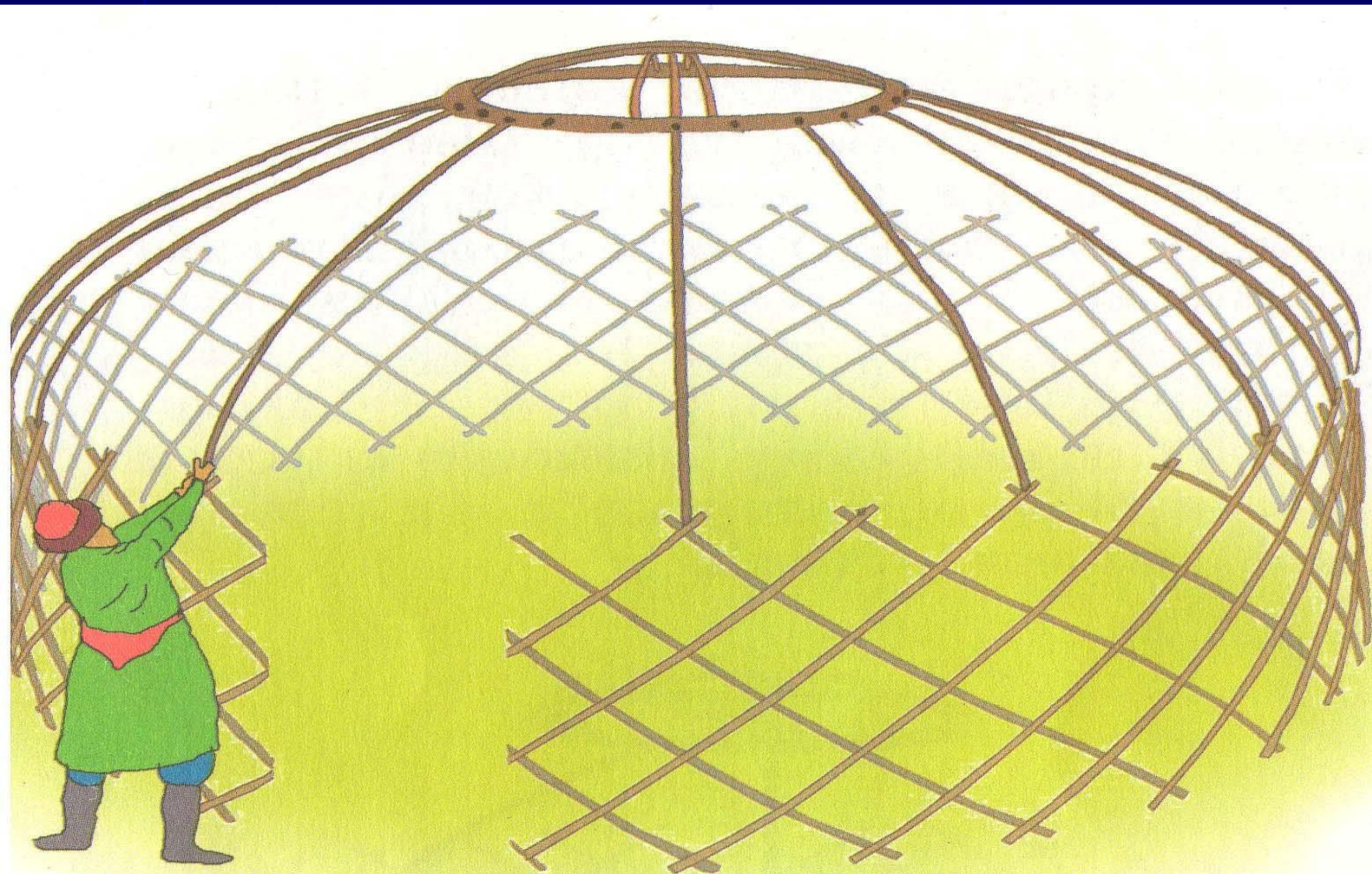
Алдымен керегені жаяды.

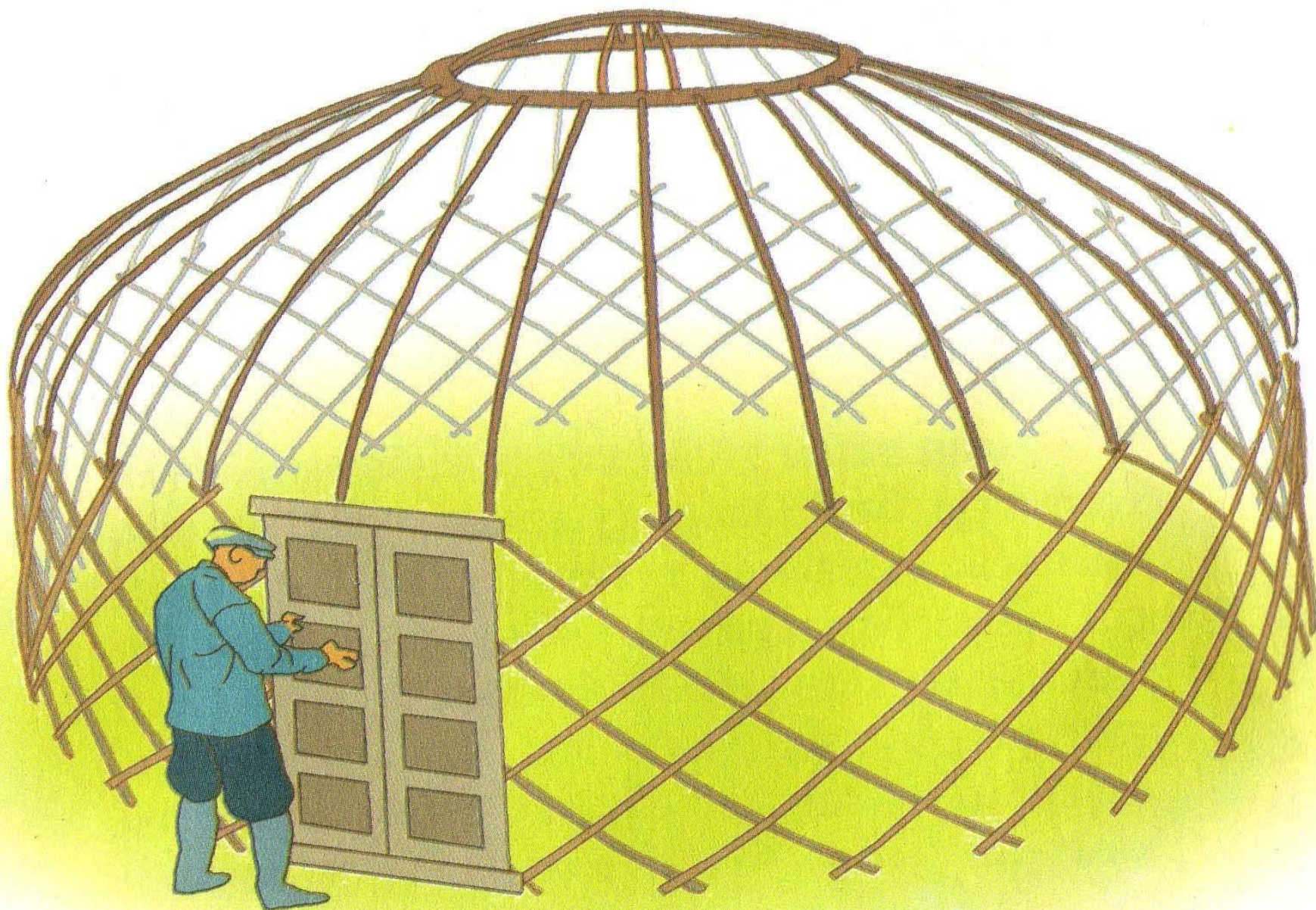
**Осыдан кейін шаңырақты көтереді.
Әдетте шаңырақты үй иесі, ер адам
көтереді.**

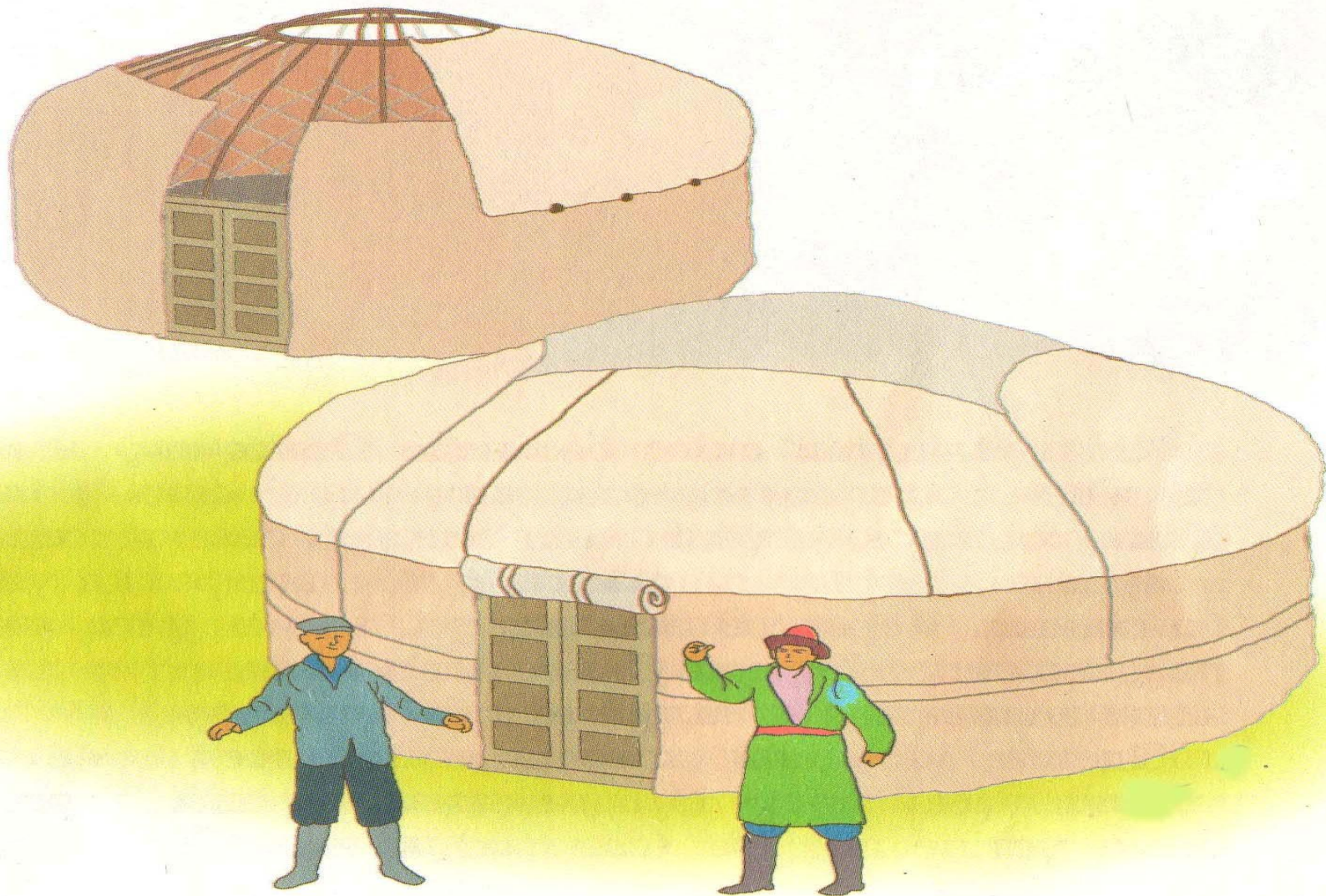
Сонан соң уықтарды шаншыған. Шаншылып біткен уықтың сыртынан айналдыра құрмен шалмалап таңады.

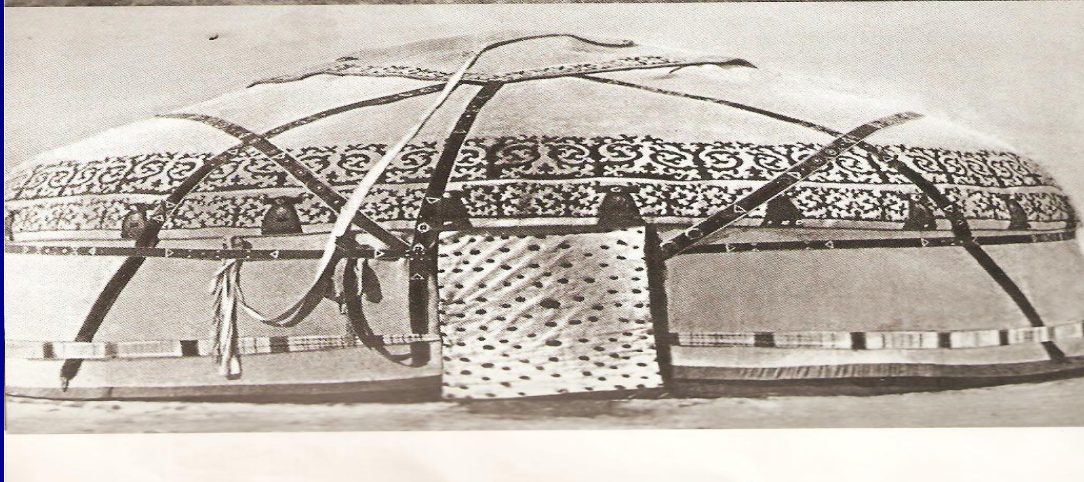
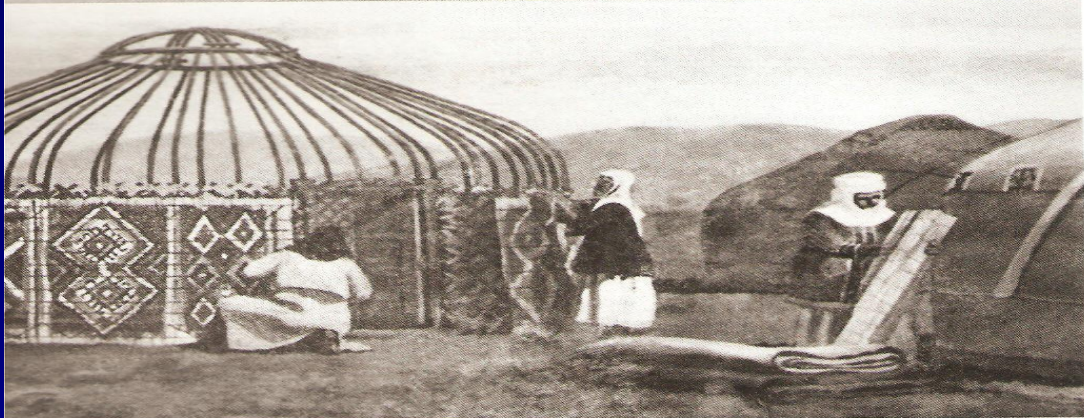

Кейін есігін орналастырады.

Осыдан кейін үйдің киізін жауып, бақанның көмегімен үзік пен түндікті жабады. Бауы арқылы керегені уыққа бекімдеп байлайды.

Қазақы үйлер пайдалануына, сән-салтанатына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді. Мысалы:

- 1) қара үй (3 қанат)
- 2) қоңыр үй (4 қанат)
- 3) боз үй (5 қанат)
- 4) ақ үй (6 қанат)
- 5) ақ ала орда (8 қанат)
- 6) ақ орда (12 қанат)
- 7) ақ шаңқақ (18 қанат)
- 8) алтын үздік (24 қанат)
- 9) алтын орда (30 қанат)

Киіз үйдің іші 4 бөлімге бөлінеді:

Төр. Мұнда жүк жиналады, қонақтар орналасады. Бұл- киіз үйдің жоғары әрі сыйлы орны. Жас келіндер мұнда отырмайды.

Сол жақ (кіргенде оң жақ) - үй иесінің отыратын және жататын орны. Босаға жақта азық-түлік, ыдыс-аяқтар тұрады. Оны шимен жауып қояды.

Оң жақта (кіргенде сол жақ) балалар орналасады. Босаға жаққа қарай ер-тұрмандар, киімдер ілінеді. Қазақ атам келіндерін алғаш осы оң жаққа түсіріп, қара шаңырақ иесін осы босағада тәрбиелеген.

От орны қасиетті орын болып саналады. Мұнда от жағылып, қазан асылады.

Киіз үйдің қазақ өмірі мен әлеуметтік жағдайына үйлесімдігі сондай, оны үлкейтіп, кішірейтіп, тіпті бір-біріне қосып, екі-үш бөлмелі етіп тігуге де болады. Туырлықтан жазда ыстық, қыста суық, жауында су өтпейді. Кейде қыстан киіз үймен шығатын қазақтар туырлықты екі қабат етіп жабады. Үй іргесін шөппен бітеп, айналасын қамыспен шалылап, қоралайды. Міне, осындай үйде ел даңқын асырып, намысты қолдан бермеген данышпандарымыз бен батырларымыз туып, өскендігін мақтанышпен айтуға болады. Әрқашан қоныс аударғанда таза жерге тігілген үйдің саф ауасы аспан, жер, сумен астасып, қасиетті қара шаңырақтың киесі, мүмкін осындай ұлылардың көкірегіне нұрлы сәулесін құйған болар.

■ *Киіз үйге байланысты ұғымдар.*

- Ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшегі қасиетті деп саналады. Соған орай ата-бабаларымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік мәні бар қағидалы, қанатты сөздер де шығарған.
- Атадан балаға мұра болып келе жатқан үйді қара шаңырақ деп құрметтейді. Қара шаңыраққа сәлем беру, одан дәм тату- ежелгі халық жоралғысы, “Шаңырағың биік болсын” деп бата берсе, “Шаңырағың ортасына түссін” деген қарғыстың ең ауыры да болған. Тыныш отыр, шамаңды біл дегенді білдіру үшін: “Шаңыраққа қара!” –деп, ескерту жасайды.
- “Керегең кең болсын” деп бата берсе, ұятқа қалған адамды “Керегеге таңылды” деген. Туырлыққа байланысты мал семіз болса: “Іш майы туырлықтай туырылып түсті”, - деп мақтайды. Махамбет батырдың: “Туырлығын тілгілеп, тоқым етсем деп едім. Керегесін кескілеп, отын етсем деп едім”, - дегені- кегімді алсам, дұшпанымды жеңсем дегені.
- Бақан арқылы қазақ мықтылықты меңзейді. “Бақандай бес жігіт” дегені қарулы мықтылықты ұқтырса, “барымды киіп, бақанымды таянып” дегені әзірленіп, күтініп отырмын дегенін білдіреді.
- Түндікке байланысты “түндігің түтінді болсын” деп бата береді. Жас әйел түндігін ерте ашса шаруақор, пысық екенігі, басқа үлкен үйдің түндігін ашса, әдептілігі көрінеді. Ал “түндігі ашылмай қалды” деген сөз сол үйдің адамдарының барлығының қайтыс болғандығын білдіреді.
- Есікке келсек әркім өз үйін алтын босағам деп дәріптейді. “Есік көрген” деп күйеуден қайтып келген әйелді айтса, күйеудің алғаш келуін “есік көре келді” деп “босаға аттар” деген ырымын жасаған. “Табалдырық аттады” деген өте жақсы сөз “келін болып түсті” дегенді сыпайылап, құрметтеп айтқаны. Босағаны керме, табалдырықты баспа, - деген тыйымдар әдептілікке шақырады. Кіріп келген бала табалдырыққа сүрініп жығылса, оны жақсы ырым деп жориды.
- Шиге байланысты: “Ши жүгіртті” деп түртпектеді, одан әрі ұшындырды дегенді білдірсе, “шыққан қыз шиден тысқары” деп тұрмысқа кеткен қыздың өз үйіне көп келе бермегені жөн екенін ескертеді.
- Қазақта үй сабау- жаман ырым, жаман әдет. Өші кеткендер үй сабайды. Бұл өш алудың немесе дауға, ұрысқа шақырудың белгісі. Дәулетті адамдар ұлы үйленгенде немесе қызын ұзатқанда ақ отау тігіп шығарады. Бұл- құрмет әрі сый белгісі. Сол сияқты отбасында, ошақ қасында, үй орнындай, кереге бойында, есік пен төрдей, от орнындай теңеулері мен сөз тіркестері бар. Ордабасы, Керегетас, Ақотау, Шаңырақ, Босаға, Қызылорда сияқты Қазақстанның жер атаулары да бар.

Қорытынды

- Халықтың бүкіл мәдени - шаруашылық - тұрмыстық болмысы оның этнографиясында көрініс табады. Ұлттық этнографиясын білмей оны тану қиын. Сондықтан бүгінде ұлттық құндылықтарға бет бұру жағдайында халықтың дәстүрлі мәдениетіне үлкен мән беріліп отыр.

Ғылыми жобаны орындаған:
46 сынып оқушысы

Бекболат Хыранбек.

Жоба жетекшісі:
Тырнахан Батима.

НАЗАР САЛЫП ТЫНДАГАНДА ОУБЫНЬСІЗ
КЕЛТЕГІ - КЕП ҚАХМЕ